

नेपाल-भूटान आर्थिक सम्बन्ध : ऐतिहासिकता र सम्भाव्यता

-सुशीला मानन्धर

दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन (सार्क) को सात सदस्य राष्ट्रहरूमध्ये नेपालको निकटतम छिमेकी राष्ट्रको रूपमा भारत पछि पूर्वी सिमानामा भूटान रहेको छ । समान भू-राजनैतिक परिस्थितिको सामना गरिरहेका यी दुई विकासोन्मुख मुलुकहरू बीच सन् १९८३ मा कूटनैतिक सम्बन्ध स्थापना भयो । यसरी औपचारिक कूटनैतिक सम्बन्धको इतिहास ज्यादै सीमित छ । तापनि छिमेकी मुलुकको हैसियतले यी दुई राज्यहरू प्राचीनकालदेखि नै आपसमा सम्बन्धित रहिआएको नेपाली इतिहास र भूटानी स्रोतहरूबाट पुष्टि हुन्छ (बज्राचार्य, १९८५:२९ र ७७ । पन्त, २०४३ : ५३७-३८ । Smith, Vide, Source No. 1- परिशिष्ट । भण्डारी, भाग ४, १२१-१२२ । हिमालचुली, १९८७ जनवरी १८ / १९८३ फेब्रुअरी ८/१९८३ जून २२ । Mehra, 1974:49, etc.) सत्रौं शताब्दीदेखि भने यी दुई राज्य बीचको सम्बन्ध बढी सुस्पष्ट हुँदै गएको कुरा देखिन आउँछ । सत्रौं शताब्दीमा भूटानका एक धर्मगुरु अवतारी लामा Damche-Pen-d-kar मार्फत गोरखाका राजा राम शाह र भूटानका राजा नावाङ नामग्याल बीच आपसी सम्बन्ध स्थापना हुनुका साथै भूटान र गोरखा एवं नेपाल (उपत्यका) बीच धार्मिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध मजबूत हुँदै गएको देखिन आउँछ । (Smith, Vide, Source No. 1 and 2 परिशिष्ट नं. ५ । पन्त, २०४३ : ५३७-५३८ । ज्ञवाली, २०३३:४१

इत्यादि) । यही धार्मिक एवं सांस्कृतिक सम्बन्धको माध्यमबाट अप्रत्यक्ष रूपमा यी दुई देश बीच आर्थिक सम्बन्ध पनि स्थापना हुनगएको थियो । किनकि यसपछि एकातिर नेपालमा भूटानी धर्मगुरुहरूले भूस्वामित्व पाउनुको साथै सांस्कृतिक एवं धार्मिक कार्यहरूका लागि आर्थिक सहयोग दिने गर्दै आएका प्रमाणहरू पाइन्छन् (नेपाल, २०४५:१३५-३८, परिशिष्ट-५ । Smith, Vide, Source No.1- परिशिष्ट । पन्त, २०४३: ५३७-३८ आदि) । अर्को तर्फ नेपाल भूटानको विकास निर्माण, सुसंगठन एवं सुरक्षार्थ नेपाली जनशक्तिले विविध क्षेत्रमा सहयोग प्रदान गरेका प्रमाणहरू पाइन्छ । (Mehra, 1974:49 । Rahul, 1983:55 परिशिष्ट नं. ५ । हिमालचुली, अङ्क २५ आदि) । जस्तै: राम शाहले गोरखाका पूर्वतिरको ६ घ्याङ्गहरू र जग्गा भूटानी लामालाई दिएका थिए (नेपाल:२०४५: १३६-३७ । कृष्ण शाहले (१६५६-१६७७ सन्) गोरखाका पश्चिमी बौद्ध गुम्बाहरू संचालनार्थ भूटानी लामाहरूलाई प्रशस्त गुठी जग्गा दिएका (Smith, Vide, Source No. 2 - परिशिष्ट नं. ५) थिए । नरभूपाल शाहले ल्होपा लामाको नाउँमा नकथली गुम्बा कुश विर्ता गरिदिएका (Macdonald, 1975:6) थिए । शाके १७०८ (ई. सं. १७९५) मा नेपालका तत्कालीन राजा रणबहादुर शाहले भूटानी लामाको नाममा २० रोपनी खेत र १५-२० गाउँ समेत गुठी विर्ता दिएका

थिए । यस खेत र गाउँको आयस्ताबाट स्वयम्भू महाचैत्यको सम्पूर्ण पूजा अर्चना गर्ने व्यवस्था गरेको थियो (शाक्य, ने. सं. १०९८:२६७) । यसरी नेपाल सरकारबाट भूटानले पाएका भूमि र ध्याङ्गहरू निम्न प्रकारका छन्— हाकविन्दु, पुण्डी, कालथावे, घुमाने, मागञ्चा लिस्यांघु, चरिकोट (नेपाल, २०४५ : १३६), लामागाउँ, नकथली, हाकु कचारी, लामागाउँ, किमडोल, सिम्बु, स्याकु, बंगदेउ, वाङ्गथली, लिस्याखु, चरिकोट (मुस्ताङ) गुम्बागाउँ, (Smith, Vide, Document No. 1- परिशिष्ट) । यी माथि उल्लेखित भूभागहरूमा भूटानी सरकारको भू-स्वामित्व रहेको थियो भन्ने कुरा स्थानीय गाउँलेहरूले भूटानको आज्ञा पालन गर्नु र कर पनि उर्नलाई वा उनका प्रतिनिधिलाई बुझाउनु भन्ने कुरा नेपाल सरकार अर्थात् तत्कालीन मन्त्रिमण्डल (४ काजीहरू) ले दिएको आदेश (Smith, Vide, Document No. 1- परिशिष्ट) बाट स्पष्ट हुन्छ ।

विविध सांस्कृतिक एवं धार्मिक कार्यको लागि दुई देश बीच आपसी समझदारीद्वारा आर्थिक सहयोग गरेको एवं गुठीको आर्थिक प्रशासन सञ्चालन गर्दै आएको निम्न प्रमाणहरू पाइन्छन् । सन् १८१५ मा नेपाल आएका लामा Samgar Rgyal Norbu ले बौद्धनाथ जीर्णोद्धार गरी सन् १८१७ मा प्रतिस्थापन पूजा गरेर गएका थिए (Smith, Vide, Source No. 2 -परिशिष्ट) । १८२५ मा धर्मराजले नेपालमा आफूले पहिलेदेखि उपभोग गर्दै आएको गुठी जग्गा पुनर्निर्माण गर्न राजमान सिंह र स्वयम्भू गुठीका तीन जना (जेष्ठ) गुठीयारहरूको नाममा रु० ३५ प्रदान गरेको (Smith, Vide, Document No. 3 - परिशिष्ट) र सन् १८२६ मा राजमान सिंहको नाममा रु० २१- पठाएका (Smith, Vide, Document No. 5 - परिशिष्ट) थिए । सन् १८३१ मा आएर भूटानी गुठी जग्गाको आर्थिक प्रशासन सञ्चालन Chitaidar ले गर्नुको सट्टा सोझै अवतारी लामाले (धार्मिक प्रतिनिधि) सञ्चालन गराउने व्यवस्था नेपाल सरकारले गरेको थियो । यस अनुसार नेपालस्थित अवतारी लामाले १४८ रोपनी

जग्गाबाट उठ्ती हुने ३८ मुरी १० पाथी अन्न वा रु० २१।५८ पै० मालपोत उठाई खान पाउने हक पाएको थियो (Smith, Vide, Document No. 2 - परिशिष्ट) । नेपाल सरकारको यो नयाँ व्यवस्थालाई भूटान सरकारले पनि समर्थन गरी १८४२ मा चिताइदार पदको अन्त्य गरी धर्मालामाबाट सो कार्य गराउने गरेको थियो (Smith, Vide, Document No. 6-परिशिष्ट) । सन् १८३४ मा धर्मालामाले स्वयम्भूका हरेक घरबाट वार्षिक २ आनाको दरले बहाल उठाउन पाउने व्यवस्था भएको थियो । (Smith, Document No. 7 -परिशिष्ट) । सन् १८५२ मा राजमान सिंहले गुठी जग्गाबाट बहाल उठाई श्राम्दानी हुन आएको रु. ५०।- धर्मालामा Jigme Chogyal लाई बुझाएको (Smith, Document No. 8 - परिशिष्ट) थियो । नेपाल र भूटान बीच यस प्रकारको धार्मिक एवं आर्थिक क्रिया-कलापमा सन् १८५५ मा आएर कालो बादलले ढाक्यो । किनकि १८५५-५६ मा भएको नेपाल-मोट युद्धमा भूटानले नेपालको विरुद्ध भोटलाई सहयोग दिएको आशंकामा मुस्ताङ बाहेक अन्यत्र नेपालका सीमा क्षेत्र भित्र भूटानले पाउँदै आएको सम्पूर्ण धार्मिक, सांस्कृतिक एवं आर्थिक हक नेपालले खोसी लिएको थियो (Smith, Source No. 2 -परिशिष्ट) । पछि भूटान सरकारले नेपाली मूलका तीनजना भूटानी नागरिकहरू नीनीराम सिंह, ध्वरिया र हरिसिंहको नेतृत्वमा पठाइएको अभियानद्वारा स्पष्टीकरण दिई उक्त भ्रमलाई हटाएको थियो (मानन्धर, १९८९, पृ. ७२-७३) । यसको साथै नेपालस्थित भूटानी धार्मिक प्रतिनिधिले कमाण्डर इन चीफ कृष्णबहादुर राणा समक्ष सन् १८५५ मा खोसिएको जग्गाहरूमध्ये नकथली, सिम्बु, हाकु, कल्यारी र किमडोल मात्र भए पनि फिर्ता पाएमा जय मनाई बस्ता हुँ भन्ने निवेदन पेश गरेको थियो । यसकारण ती ५ इलाकाहरूमा सन् १८५५ देखि नै पुनः भूटानको हक कायम रहने गरी वि. सं. १९१९ वैशाख वदि १ रोज (१८६२) मा श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहबाट लालमोहर प्रदान गरिएको थियो (ढुंगेल, १९८६, १२-१३) । यसपछि नेपाल-भूटान बीच धार्मिक एवं सांस्कृतिक

सम्बन्ध यथावत कायम हुनुका साथै आर्थिक क्रियाकलाप पनि सुचारुरूपले संचालित हुनथाल्यो । फिर्ता पाएको सीमित जग्गाको आम्दानीबाट गुठीको दैनिक कार्य संचालन गरी बाँकी रहेको रकमले मामोँ लाखाङ्ग (भूटानी गुम्बा) मर्मत गरिएको (Smith, Document No. 7-परिशिष्ट) थियो । वि. सं. १९७२ चैत्र वदि ३० मा स्वयम्भू जीर्णोद्धारार्थ चन्दा संकलन गर्नेबारे भोटु पाण्डेले भूटानलाई लेखेको पत्रको जवाफमा तत्कालीन राजा उगेन वाङ्चुकले आफ्नो तर्फबाट ४०,०००।- र देशवासीका तर्फबाट ४५,०००।- गरी जम्मा ९५,०००।- भा. रु. बराबरको चन्दा प्रदान गरेका थिए । साथै नेपालका लागि भूटानी धार्मिक प्रतिनिधि सेराव दोर्जेले यस जीर्णोद्धार कार्यको पूर्णतया रेखदेख गरेको थियो (शाक्य, १०९८ ने. सं. : ३१७-१८) ।

माथि उल्लेखित घटनाहरूबाट भूटानले नेपालमा धार्मिक क्रियाकलापका साथै आर्थिकोपार्जन गर्न भू-स्वामित्व प्राप्त गरेको प्रमाणित हुन्छ । तत्कालीन नेपालको आर्थिक क्रियाकलापमा जग्गा जमीनको प्रमुख भूमिका रहेको थियो । नेपालको आर्थिक इतिहासमा सन् १९५० सम्म भूमि आर्थिक क्रियाकलापको एउटा प्रमुख माध्यम बनेको थियो । त्यस समय कुनै पनि मानिसको जीविकोपार्जनको साधन जागीर, निवृत्तिभरण, पेन्सन आदि रकममा नभई जमीन दिने र त्यसको आम्दानीबाट जीविकोपार्जन गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यसकारण भूटानले नेपालमा पाएको भू-स्वामित्व चाहे जुनसुकै क्रियाकलापको लागि किन भएको नहोस् प्रत्यक्ष रूपमा यसबाट नेपाल र भूटानका बीच आर्थिक सम्बन्ध कायम हुनगएको कुरालाई स्वीकार्नु पर्छ ।

त्यस्तै भूटानको निर्माण र सुसंगठन जस्ता विकास कार्यका लागि नेपालबाट प्रशस्त जनता भूटानमा विविध कार्यका निम्ति लिएका थिए (Smith, Vide, Source No. 1) । नेपालबाट लिएका यी नेपाली जनताबाट प्रशासनिक र सैनिक कार्यका साथसाथै भूटानीहरूको प्रशिक्षणबाट कृषि, पशुपालनदेखि लिएर कालीगढी शिक्षा स्थापत्य एवं वास्तुकला निर्माण (पारोहा, टासिङ्ग-

याङ, देसीछोलीङ्ग जस्ता गुम्बा र प्रशासनिक कार्यालय-हरू) गराउनु, बन्द व्यापारलाई अगाडि बढाउनु जस्ता क्रियाकलापद्वारा भूटानलाई आवाद गुल्जार गराइएको थियो (हिमालचुली, वर्ष २५, अङ्क १, ४ । Mehra, 1974:49/Rahul, 1983:55) । यसरी नेपालले भूटानसंगको आपसी समझदारीमा आधारित प्राविधिक, औद्योगिक, व्यापारिक एवं कृषि उत्पादनमा समेत सहयोग गर्दै आएको प्रमाणित हुन्छ । भूटानको घरेलु उद्योग र सीप विकासमा नेपालीहरूको ठूलो भूमिका रहेको कुरा नेपाली कालीगढहरूले निर्माण गरेका कतिपय धातुकला र स्थापत्यकला हालसम्म भूटानमा यथावत कायम रहनुबाट प्रष्ट हुन्छ । यी नेपाली कलाकारहरूको बस्ती Belpo वा Bebuna (Rahul, 1983:55/Mehra, 1974:46) हालसम्म यथावत रहेबाट पनि भूटानको घरेलु उद्योग विकासमा नेपालीहरूको योगदानलाई स्वीकार्नु पर्ने हुन्छ । यसरी नेपाली कलाकारहरूले थिम्पु उपत्यकामा आफ्नो बस्ती बसाल्न पाउनु, पछि नेपालीहरूको नयाँ बस्ती बसाली त्यस क्षेत्रमा उनीहरूको आवासीय हक सुरक्षित गर्नुबाट नेपाली जनताले भूटानमा भूस्वामित्व पाएको मान्न सकिन्छ । किनकि उक्त नयाँ बस्तीमा कुनै पनि गैर नेपाली बस्न नपाउने र त्यहाँबाट नेपाली जनतालाई कुनै हालतमा धपाइने छैन भन्ने स्पष्ट कितान गरी त्यस नयाँ बस्तीका लागि मण्डल धनवीरको नियुक्ति पत्रमा उल्लेख गरेको छ (मानन्धर, १९८९: परिशिष्ट-१) ।

औपचारिक संज्ञौता नभए तापनि नेपाल र भूटान बीच व्यापारिकसंबन्ध पहिलेदेखि नै रहिआएको कुरा कतिपय इतिहासकारहरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ । इतिहासकार (Stiller 1975:193 र जवाली, २०३३:८८) को भनाइ अनुसार भादगाउँका अन्तिम मल्ल राजा रणजीत मल्लले आफ्नो खोटो टक भोटका साथै भूटानमा पनि प्रचलनमा ल्याएका थिए । यसरी टक संचालन गरिएबाट मल्लकालमा भूटानसंग आर्थिक सम्बन्ध रहेको प्रमाणित हुन्छ । आर्थिक इतिहासका ज्ञाता (Ragmi १९७८:२०) को भनाइ अनुसार, नेपाल र भूटान बीच अप्रत्यक्ष रूपमा व्यापारिक सम्बन्ध कायम

रहेको थियो। पाल्पाका एक प्रसिद्ध व्यापारिक केन्द्र बुटवलमा उत्तरी क्षेत्रका उत्पादन नून, काँस, सुन, तामा, मैन आदि जस्ता विषयवस्तु भूटान, तिब्बत र भारतका महाजनहरूले सुती कपडासंग सटही व्यापार गरिन्थ्यो। Collister (1987:48) को भनाइ अनुसार भूटानका व्यापारीहरूले ओखर, कस्तुरी, गाईको चमर, सुन्तला, पहेँलो रङ्ग, कमल आदि आफ्ना उत्पादनहरू रंगपुरमा व्यापार गर्दथ्यो। त्यहाँबाट ऊनीकपडा मोटो सुती कपडा, ल्वाङ्ग, निलम, श्रीखण्डको काठ आदि सामानहरू भारतबाट ल्याई नेपाल र आसाममा व्यापार गर्दथ्यो भन्ने छ। यसरी नेपाल र भूटान बीच सोझो व्यापारिक सम्बन्ध नभए तापनि अप्रत्यक्षरूपमा व्यापार चल्दै थियो भन्ने कुरामा धेरै विद्वानहरू सहमत भएको पाइन्छ। यसै सन्दर्भमा इतिहासकार Hasrat (१९८० : १६४) ले आफ्नो पुस्तक History of Bhutan मा उल्लेख गरेका छन् कि १७१४ मा नेपाल र भूटान बीच करीब रु. ८,००,०००।- बराबरको अनुपातका सामान व्यापार भएको थियो। तर लेखकको यस भनाइमा आधारको कमी भएको महसूस हुन्छ। किनकि भूटानको विभिन्न देश (आसाम, बंगाल, सिक्किम, तिब्बत) संग व्यापार हुने विषय वस्तुको स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ तर नेपालसंग हुने व्यापारिक विषयवस्तुबारे केही उल्लेख गरिएको छैन। साथै त्यसै पृष्ठमा उल्लेख गरिएको भूटानको भारतसंगको व्यापारको अनुपात नेपालसंगको भन्दा तीन गुणा कम रहेको छ जबकि परंपरादेखि नै भूटानको व्यापारिक सम्बन्ध नेपालभन्दा भारत र तिब्बतसंग बढी रहँदै आएको छ। यसकारण हसरतको उक्त व्यापारिक सूचीलाई अन्य प्रमाण नपाइएसम्म सत्य एवं तथ्य मान्न सकिँदैन।

यसरी नेपाल र भूटान बीच परंपरादेखि आर्थिक सम्बन्ध रहँदै आएको थियो। सन् १७५७ मा भारतमा East India Company को स्थापना भएपछि भारतस्थित कम्पनी सरकारले हिमाली भेकमा आफ्नो व्यापार विस्तार गर्ने प्रयास गरे। यसको लागि नेपाल र भूटानबाट आवश्यक पारवहन सुविधा प्राप्त गर्न विभिन्न मिसनहरू नेपाल एवं भूटानमा पठाई

बेग्लाबेग्लै व्यापारिक एवं राजनैतिक सम्बन्धहरू स्थापना गरे। यी सम्झौताहरूबाट अंग्रेजहरूले व्यापारिक सुविधा प्राप्त गर्नुका साथै हिमाली क्षेत्रमा आफ्नो व्यापारिक प्रभावको अभिवृद्धि गर्न सफल भए। परिणामतः परंपरादेखि चल्दै आएको नेपाल-भूटान अप्रत्यक्ष व्यापारमा प्रतिकूल असर पर्न गई व्यापार सम्बन्ध टुट्न गयो।

त्यसको स्थानमा अंग्रेजहरूको व्यापार फस्टाउन पुग्यो। यसरी वाणिज्य व्यापार सम्बन्ध अन्त्य भए तापनि राणाकालमा आएर नेपाल र भूटानका शासकहरूबीच एक अर्का राज्यमा उत्पादित एवं प्राप्त हुने विषयवस्तुको एक आपसमा उपहार स्वरूप आदान प्रदान गरेका तथ्यहरू (परिशिष्ट १०) पाइएका छन्। परिशिष्ट १० का २ अभिलेखबाट दर्शाउँछ कि एक अर्का राज्यमा पाइने सामानको चाहना भए निश्चित भई माग गर्ने एवं थानका थान कपडाहरू लगायत थुप्रै सामान उपहार स्वरूप प्रदान गर्दै गरेको पाइन्छ। साथै सन् १८८३-८४ मा भोटसंग युद्धको तयारीका लागि भूटानबाट गधा र घोडाहरू माग गरिएको थियो (मानन्धर, ०४१,३५)। यो कुनै व्यापार सम्बन्ध र व्यापारिक क्रियाकलाप नभए तापनि एक अर्काको आवश्यकता पूर्तिका लागि वस्तु विनिमयको क्रम (उपहार-का रूपमा) जारी रहेको मान्न सकिन्छ। यसरी अंग्रेज-हरूले हिमाली क्षेत्रमा आफ्नो व्यापार बढाएपछि ठप्प हुन गएको नेपाल-भूटान व्यापार १९७२ सम्म यथास्थितिमा रहन गयो।

सम्भाव्यता अध्ययन र परीक्षण व्यापार

नेपाल-भूटान व्यापार सम्बन्ध स्थापना गर्ने सम्भाव्यताको परीक्षण गर्न सन् १९७२ देखि केही विषयवस्तुहरूको दुई पक्षीय व्यापार सञ्चालन गरेको छ। यस व्यापारलाई नियमितता दिन सन् १९७८ देखि दुवै सरकारबीच समय समयमा छलफल एवं सम्भाव्यता अध्ययन गर्दै आएका छन्। सन् १९७८ मा भूटानका Trade & Industry Ministry का Secretary ओम प्रधान भूटानको कृषि उत्पादन निर्यात गर्ने सम्भाव्यता अध्ययनार्थ नेपालमा अनौपचारिक

भ्रमणमा आएका थिए (Muni, 1984 : 514) । यस समयमा द्विपक्षीय व्यापार विस्तारकालागि सोझो व्यापारिक सम्बन्ध जोड्ने इच्छा ओम प्रधानले व्यक्त गरेका थिए (Nepal Bhutan Trade by Bijaya Aryal, Rising Nepal, Dec. 1983) । त्यस्तै १९८० जुलाईमा नेपालका परराष्ट्र सचिव भूटान भ्रमणमा गएका थिए । उक्त अवसरमा उनले श्री ५ को सरकार छिमेकी मुलुकहरूसंग व्यापारिक सम्बन्ध बढाउन चाहनुको साथै (Rising Nepal, 1983 Dec.) भूटानसंग व्यापारिक एवं कूटनैतिक सम्बन्ध स्थापना गर्न चाहेको कुरा व्यक्त गरेका थिए । यसको लगत्तै पछि १९८१ नवेम्बर मा भूटानका विदेश मन्त्री नेपाल भ्रमणमा आएका थिए । त्यस समय नेपाल भूटानबीच द्विपक्षीय सम्बन्ध विकासका लागि छलफल गरेका (Muni, 1984 : 514) थिए । १९८२ डिसेम्बर ६ देखि १९ सम्म नेपालका श्री ५ अधिराजकुमारी शान्ति सिंह आफ्नो व्यापार एवं उद्योगसंग सम्बन्धित कार्यकर्ताहरूको एक टोलीका साथ भूटान भ्रमणमा रहेका थिए (Kunsel, 20 June 1982) । हुन त यो भ्रमणको खास उद्देश्य स्पष्ट उल्लेख गरिएको पाइँदैन, तर भ्रमण टोलीमा उद्योग, व्यापार र होटेल व्यवसायसंग संबन्धित व्यक्तिहरू रहनु र भूटान रहेँदा उत्पादनमूलक उद्योगहरू निरीक्षण गर्नु एवं उत्पादनबारे छलफल गरिएबाट (Kunsel, 20 June, 1982) यो भ्रमणको उद्देश्य व्यापारिक सम्बन्धको सम्भाव्यता अध्ययन हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको निमन्त्रणामा भूटानका Royal Monetary Authority का Managing Director बाप केशाङ्ग (Bap Kasang) एक साताको नेपाल भ्रमणमा आएका थिए । यस समय उनले नेपालका तत्कालीन अर्थ तथा उद्योग मन्त्री भरतबहादुर प्रधानसंग सार्कको माध्यमबाट द्विपक्षीय आर्थिक, व्यापारिक एवं पर्यटन उद्योगको विकास गर्ने विषयमा छलफल गरेका थिए (Nepal Bhutan Economic Ties Discussed 'Rising Nepal' Vol. 23, No. 56) । Bap Kasang ले राष्ट्र बैंकको एक गोष्ठीमा बोल्दै भन्नु भयो कि भूटान

वातावरणीय संतुलन र सांस्कृतिक संपदाको संरक्षणका साथै विकास र आधुनिकीकरण तर्फ अग्रसर हुनेछ । भूटानले विदेशी मुद्रा आर्जनको लागि पर्यटन उद्योगको विकास गर्न पर्ने महसूस गरेको छ । देशको सामाजिक एवं सांस्कृतिक संपदालाई अक्षण राख्दै यो कार्य गर्ने भूटान (Bhutan's Development Tempo-increasing, Rising Nepal, Vol. 23, No. 56) चाहन्छ । एक साताको यस भ्रमणमा उनले नेपालका विभिन्न उच्च पदाधिकारीहरूसंग पनि नेपाल-भूटान सम्बन्ध विस्तारबारे गृहण छलफल गरेका थिए । नेपालले Dual Currency System अन्त्य गरेको नीति लगायत नेपालको वाणिज्य व्यवसाय र आर्थिक नीतिका विविध पक्षहरूमा जानकारी हासिल गरेका ("Bhutanese Official ends visit" Rising Nepal, Vol. 23, No. 63) थिए ।

यसरी आपसी छलफल गरी अथक प्रयास हुँदा हुँदै पनि यी दुई देशबीच हालसम्म औपचारिक रूपमा व्यापारिक एवं आर्थिक सम्बन्ध स्थापना हुनसकेको छैन । सन् १९७२ देखि संचालन भएको नेपाल-भूटान व्यापार केवल परीक्षणको रूपमा मात्र अगाडि बढिरहेको छ । यो पनि ज्यादै सीमित अनुपातमा मात्र कायम रहेको छ । जस्तै:-

आर्थिक वर्ष १९७२-७३ र १९७३-७४ मा नेपालबाट विविध उपभोग्य सामानहरू र केही हस्तकला उत्पादनहरू गरी करीब नेपाली रु. १२,१८२१- बराबरको सामान भूटान निर्यात गरिएको थियो । १९८०-८१ मा रु. १८,०७०१- पर्ने एक Turbine set नेपालले भूटान निर्यात गरेको थियो भने १९८१-८२ मा रु. ६०,०००१- बराबरको २२ Turbine Sets निर्यात गरेको थियो । सन् १९७२ देखि १९८३ सम्म भूटानले नेपालमा खास कुनै निर्यात गरिएको थिएन (Bijaya Aryal, "Nepal Bhutan Trade") भने नेपालबाट पनि राष्ट्रिय उत्पादनभन्दा बढी विदेशी सामान मात्र भूटान निर्यात गरिएको थियो ।

१९७८ देखि समय - समयमा भएको नेपाल भूटान-

बीचको छलफल र संभाव्यता अध्ययनको परिणाम स्वरूप सन् १९८४-८५ देखि यी दुई देशबीच एक अर्काका उत्पादनहरू आयात निर्यात गर्न शुरू गरिएको थियो। सन् १९८४-८५ मा भूटानबाट करीब रु. १४,१६,८०००।- बराबरको सिमेन्ट र जिप्सीम नेपाल आयात गरिएको थियो। सन् १९८५-८६ मा नेपालबाट भूटानमा करीब रु. ४,६००।- बराबरको सामान निर्यात गरिएको थियो भने भूटानले करीब रु. ५०,५१,६९४।- बराबरको सिमेन्ट र जिप्सीम नेपाल निर्यात गरेको थियो। आर्थिक वर्ष सन् १९८७-८८ मा जूटव्याग र विविध सामान गरी रु. ३,७२,०५९।- बराबरको सामान भूटान निर्यात गरिएको थियो (परिशिष्ट-क)।

भूटानका Trade Secretary बाट (Trade & Industry Ministry, Thimphu भेटवार्ता, १९८६ फेब्रुअरी २२) प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार १९८८-८९ मा भूटानले नेपालमा ५४,८६७ अमेरिकी डलर बराबरको ६,१४,७९० Mt. Gypsum नेपाल आयात गरेको छ। तर नेपालबाट यस वर्ष कुनै पनि सामान निर्यात गरिएको छैन भन्ने बुझिएको छ।

यसरी नेपाल-भूटान बीच नियमित व्यापारको विकास हुनसकेको छैन। सन् १९७२ देखि सीमित विषयवस्तुको व्यापार भएकोमा पनि कुनै कुनै वर्ष दुवै तर्फबाट यो व्यापार ठप्प भएको पाइन्छ त कुनै वर्ष एक तर्फ आयात वा निर्यात गरिएको देखिन्छ। दुई देश बीच आर्थिक एवं व्यापारिक संबन्ध विकास गर्न चाहँदा चाहँदै पनि हालसम्म व्यापारिक संबन्धसम्म नियमित रूपमा संचालन हुन नसक्नुको कारणलाई कोट्याइँदा दुवैको भौगोलिक स्थिति प्रमुख बाधाको रूपमा रही आएको देखिन्छ। अर्को तर्फ पारवहन सुविधाको अभाव र उत्पादनमा समानताले गर्दा पनि यस्तो स्थिति हटाउन नसकेको देखिन्छ। मुख्यतः दुई देश बीच एक मुदृढ व्यापारिक सम्झौता नहुनु पनि यसको प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ।

नेपाल एवं भूटान दुवै भूपरिवेष्ठित हिमाली

मुलुकहरूको सिमाना कतैबाट पनि जोडिएको छैन। परिणामतः पारवहनका सुविधा अप्राप्य छ। अर्को तर्फ दुवै समान भौगोलिक वातावरणका भएको हुँदा कृषि उत्पादन एवं वन पैदावार समान छन् जसले गर्दा एक अर्काका आवश्यकता पूर्ति गर्ने खालका व्यापारिक विषय-वस्तु धेरै कम मात्रामा पाइन्छ। दुवै मुलुकहरूमा औद्योगिक विकास पूर्णतया भएको छैन ताकि एक अर्काको आवश्यकता पूर्ति गर्न सकून्। यी समस्याहरूका साथसाथै दुई देश बीच व्यापारिक सम्बन्ध नभएको हुँदा व्यापार विस्तारमा ठूलो समस्या उत्पन्न भइरहेको छ। भारतको भूमिबाट भई आयात निर्यात गर्नु पर्ने हुनाले पहिलेजस्तो बिना सम्झौता व्यापार गर्न असंभव एवं अवैधानिक देखिन्छ। दुवैले सम्झौताको आवश्यकता महसूस गर्नुका साथै सन् १९८४ डिसेम्बरमा नेपाल आएका भूटानको व्यापारिक प्रतिनिधि मण्डलले वायुमार्गको प्रयोगबाट भए पनि नेपालसंग व्यापारिक सम्बन्ध विस्तार गर्ने विचार व्यक्त गरेका थिए। भूटानले तत्काल सिमेन्ट, जिप्सिम डोलोम्याट निर्यात गर्न सक्ने कुरा गर्नुका साथै १००० मे. टन सिमेन्ट पठाएका थिए। नेपालको उत्पादन चामल, जूट, तयारी पोशाक एवं अन्य औद्योगिक उत्पादनहरू भूटानले आयात गर्ने कुराहरू (Ministry of Foreign Affairs, Nepal, No Date:7) पनि गरेका थिए। सन् १९८९ फेब्रुअरीदेखि नेपाल-भूटान सोझो हवाई सेवा संचालन भएको छ। यी सबका अलावा एक निश्चित सम्झौता भएको खण्डमा औपचारिक एवं नियमित व्यापार विस्तार गर्न सकिने संभावना छ।

नेपाल भूटान व्यापारिक संबन्धको संभाव्यता

माथि उल्लिखित विवरणबाट नेपाल र भूटान दुवै एक अर्का बीच आर्थिक सम्बन्ध विकास गर्न प्रयत्नरत् छन्, तापनि हालसम्म दुई देश बीचको आर्थिक सम्बन्ध नियमित रूपमा विकास हुनसकेको छैन भन्ने प्रष्ट हुन्छ। आर्थिक क्षेत्रको विविध पक्षमा नेपाल र भूटान बीच सम्बन्ध विस्तार गर्न नसकिए तापनि दुई देशबीच व्यापारिक सम्बन्ध विकासको संभावना निकै रहेको छ। किनकि तिब्बतमा चीनको अधीनता पछि भूटानको तिब्बतसंगको परंपरागत व्यापारिक सम्बन्ध धमिलिन

गएको थियो । त्यस पछिका केही वर्षहरूमा भूटानको आर्थिक क्रियाकलाप पूर्णतया भारतसंग मात्र सीमित रहन गएको थियो । उत्तरी सीमा चीन संरक्षित तिब्बतसंगको प्रमुख सम्बन्ध नै भारतबाट आयात गरिएका सामान तिब्बतमा बिक्री गर्नुमा सीमित रहन गएको थियो । यस्तो स्थितिमा भूटानले तिब्बतसंग व्यापारिक प्रतिस्पर्धा गर्न भारतबाट आयात गरिने सामानको वैकल्पिक स्रोत नेपाललाई बनाउन (Rose, 1974:20) सकिन्छ । यसकारण सन् १९७८ देखि अर्थात् सन् १९७० का दशकदेखि भूटान-नेपाल लगायत विभिन्न मित्र-राष्ट्रहरूसंग नियमित व्यापारिक सम्बन्ध स्थापना गर्ने प्रयासमा रहेका छन् । काठमाडौं र गान्तोकले Trans Himalayan Trade को लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने (Khand, 1984:144) सक्ने देखेर पनि भूटान नेपालसंग व्यापारिक सम्बन्ध स्थापना गर्न उत्सुक रहेको (Muni, 1984: 514) पाइन्छ । यसको लागि १९७८ देखि हालसम्म नेपाल र भूटान बीच व्यापार विस्तारका लागि दुवै देशले सक्रिय रूपमा प्रयासहरू (Muni, 1984:514-15) गरिरहेका छन् । अच्युत भण्डारी (Director, SAARC, Division Thimphu) को भनाइ अनुसार हालसम्म नेपाल-भूटानबीचको व्यापार केवल परीक्षणको रूपमा चलेको छ । यसलाई सकेसम्म चाँडै नियमितता दिने प्रयासमा भूटान सरकार रहेको छ र हालसालै भएको नेपाल-भूटान सोझो हवाई संपर्क व्यापार बृद्धिको लागि आशाको किरण बन्न पुगेको छ (भेटवार्ता, १६ फेब्रुअरी १९८९) । त्यस्तै व्यापार तथा उद्योग उमन्त्री ओम प्रधानको भनाइ अनुसार नेपाल-भूटानबीच पारवहन सुविधाको अभावले व्यापारिक सम्बन्ध स्थापना हुनसकेको छैन । यो समस्या समाधानार्थ हाल भारतबाट पारवहन सुविधा प्राप्त गर्न वार्ता गरिसकेको छ । उक्त छलफल अनुसार, पानीढ्यांकी रूट सिलगुढी, काकरभिट्टा र रक्सौल नाकाबाट पारवहन सुविधा दिने निर्णय भएको हुँदा आवश्यक मार्ग अध्ययन समेत गरिएको छ भन्ने छ (भेटवार्ता, २० फेब्रुअरी १९८९) ।

यसरी एकातिरबाट दुई देशका सरकार आपसी

व्यापार विस्तार गर्न उत्सुक छन् भने अर्कोतर्फ भूटानका शासक परिवारका केही सदस्यहरूले काठमाडौंसंग व्यापारिक सम्बन्ध स्थापना गरेका छन् (Muni, 1984: 519) । उक्त वाणिज्य सम्बन्धको परिणामस्वरूप १९८१ र १९८२ मा गरी दुई बेग्लाबेग्लै वाणिज्य व्यवसायहरू नेपाली कम्पनी र भूटानी कम्पनीको संयुक्त लगानीमा नेपालमा खोलेको छ । उक्त वाणिज्य व्यवसाय र उद्योगका काठमाडौंस्थित कार्यालयबाट प्राप्त जानकारी अनुसार, ती व्यवसायहरूका स्वरूप र सम्भाव्यता यस प्रकार वर्णन गर्न सकिन्छ (S. K. B. "Jain", भेटवार्ता १९८९, ८ जून)

१) रिजास टासी इण्डस्ट्री

सन् १९८१ मा इटहरीमा यो उद्योग खोल्नो । यसको लागि करीब २५ लाख (५१ लाखबाट दुई वटा व्यवसाय खोलेको हुनाले अर्धदाजी २५ लाख हुनु पर्ने अनुमान) लगानी गरिएको थियो । यस उद्योगले फलफूलबाट जूस, जाम, स्ववास, किट्चप, सूप, फलफूलमा कट्लेट्स आदि उत्पादन गरी बिक्रीवितरण गर्दै आएका छन् । यसको माग अधिराज्यभर छ तर यातायात सुविधाको अभावले गर्दा धवलागिरि, र कर्णाली अञ्चलमा बिक्री वितरण गर्न सकेको छैन ।

नेपालमा बागवानीको विकास नभएको हुँदा हालसम्म आवश्यक कच्चा पदार्थ (स्याउ, भूईंकाटहर, गोलभेडा, सुन्तला, आँप आदि फलफूल) भारतबाट आयात गर्नु परिरहेको छ । उद्योगको लागि आवश्यक कृषि उत्पादन नेपालमा नै विकास गर्न सके यो उद्योग अझ फस्टाउने छ । यस उद्योगले यसतर्फ ध्यान दिँदै नेपालमा गोलभेडा र सुन्तला उत्पादनको सम्भाव्यता अध्ययन गर्नुका साथै उद्योगले उक्त उत्पादन खरीद गर्ने गरी कृषकवर्गलाई गोलभेडा र सुन्तला उत्पादनमा प्रोत्साहन दिएको थियो । तर यातायातको राम्रो व्यवस्था नभएको हुँदा इटहरीमा कृषि उत्पादन पुऱ्याउन अप्ठ्यारो भएको र भारतबाट आयात गर्न निकै सजिलो र फाइदाजनक भइरहेको छ । भारतबाट कृषि पैदावार आयात गर्नुको सट्टा नेपालमा नै उत्पादन गर्न सके विकासमा पनि ठूलो उन्नति हुने र आर्थिक विकास

गर्न सक्ने देखिन्छ ।

२) टासी नेपाल कर्पोरेशन प्रा. लि.

सन् १९८१ मा लगाणी गरिएको ५१ लाख रकम मध्येबाट १९८२ मा यो वाणिज्य व्यवसाय स्थापना गरिएको थियो । यस अन्तर्गत काठमाडौं चुच्चेपाटीमा छ वटा घरहरू निर्माण गरी त्यसका तल्लाहरू बहालमा दिने वा बेचबिखन गर्ने व्यवसाय शुरू गरेको छ । हाल यस अन्तर्गत चारवटा घर निर्माण भइसकेको छ । एक घर पूर्णतया यस कम्पनीका कार्यालय र कर्मचारीहरूको आवासका लागि प्रयोगमा ल्याइएको छ । बाँकी तीनवटा घरका सबै तल्लाहरू बहालमा दिएका छन् । यस व्यवसाय अन्तर्गत बनाइएका यी घरहरूको प्रत्येक तल्लामा दुई कोठा, एक भान्सा, एक बैठक कोठा र एक शौचालय रहेका छन् । यसको बहाल रु. २०००।- प्रति महीना लिने गरी बढीमा एक वर्षको लागि संज्ञौता गरी यहाँ हरेक (स्वदेशी वा विदेशी) व्यक्ति वा परिवार बहालमा बस्न सकिने व्यवस्था छ । त्यो भन्दा बढी बस्नलाई संज्ञौतापत्र पुनः नवीकरण गर्नु पर्ने हुन्छ । नेपाली नागरिक बाहेक अन्यलाई यो बेचन नपाउने नेपालको कानूनी व्यवस्था रहेको छ । साथै हालसम्म नेपालमा फ्ल्याट तरीकाको भावना विकास भइनसकेको हुँदा कुनै पनि फ्ल्याट बेचिएको छैन । यसको बेचबिखन गर्नसके कम्पनीले तत्काल अर्को घरहरू त्यसै स्थान र लाजिम्पाटमा बनाउने योजना राखेको छ । यदि नेपालमा यस्तो फ्ल्याट तरीकाको भावना विकास भएको खण्डमा यो व्यवसाय निकै फस्टाउने र फाइदाजनक रहेको देखिन्छ ।

यसरी भूटानको संयुक्त लगानीमा हाल नेपालमा दुई नौला उद्योगहरू खोलेका छन् । डूक उत्पादनबाट हाल नेपाल अधिराज्यमा ख्याति प्राप्त गरिसकेका छन् । तर भवन निर्माण त्यति लोकप्रिय भइसकेको छैन । कारण हालसम्म काठमाडौंमा जग्गाको अभाव भइराखेको छैन, तर नेपाल अधिराज्यका विभिन्न क्षेत्रका निवासीहरू काठमाडौंमा बसोबास गर्दै

गएको क्रमलाई अध्ययन गर्दा भविष्यमा जग्गाको अभाव हुने र यस व्यवसायले ठूलो स्थान पाउने पूर्ण विश्वास गरिएको छ ।

निष्कर्ष

दुवै देशको उत्पादन क्षमता बढिरहेको छैन तापनि हालको नेपाल र भूटानको उत्पादनहरूले एक आपसमा आवश्यकता हेरी व्यापार विस्तार गर्न सक्ने केही विषयवस्तुको उत्पादन भने अवश्य रहेका छन् । दुवै हिमाली मुलुक भएको नाताले कतिपय कृषि पैदावार एवं वन पैदावारमा समानता रहेको छ । तर कतिपय बेग्लाबेग्लै खालका खनिज पदार्थ, औद्योगिक उत्पादन एवं कृषि र वन पैदावारहरू एक अर्का बीच आयात-निर्यात गरी एक अर्कासंग व्यापार विस्तार गर्ने संभाव्यता बढ्दो छ । जस्तै, नेपालमा उत्पादित जूट, जूट व्याग, केही हस्तकलाहरू र दैनिक उपभोग्य वस्तुहरू १९७२ देखि नै निर्यात गर्दै आएका छन् । त्यसको अलावा नेपालको औद्योगिक उत्पादनमा गलैचा, कपडा, तयारी पोशाक, साबुन, ऊनी पोशाक, चकलेट, बिस्कुट, नूडल्स, चुरोट, बिडी, भाँडाकुँडा आदि निर्यात गर्न सकिन्छ । यी सबमध्ये पनि गलैचा व्यापारले भूटानमा ठूलो स्थान ओगट्न सक्ने देखिन्छ । किनकि भूटान एक चीसो मुलुक भएको हुँदा यो आवश्यक वस्तु हो भने भूटानको संस्कृतिमा गलैचाको ठूलो महत्त्व पनि रहेको छ । गलैचा बिच्छ्याउनु उनीहरूको प्रतिष्ठाको विषय बन्नुका साथै आवश्यकता नै रहेको हुँदा गलैचाको ठूलो माग त्यहाँ छ । तर स्वदेशी उत्पादन नभएको हुँदा बंगलादेश र तिब्बतबाट निकै महँगोमा यसको आयात गर्दै आएका छन् । त्यहाँको बढ्दो मागलाई पूरा गर्न नेपाली गलैचा उद्योगले आफ्नो बजार जमाउन सक्ने स्थिति छ । कृषि उत्पादन र पशुपालनको लागि नेपालले विभिन्न धिजनहरू निर्यात गर्न सकिन्छ । हालसालै भूटानको माछापालन व्यवसाय विकासको लागि नेपाल-बाट प्रशस्त माछाका भूराहरू निर्यात गरेको पनि छ ।

हालसम्म भूटानबाट सिमेन्ट, डोलोम्याट, जिप्सम आदि मात्र नेपालमा निर्यात गर्दै आएकोमा

त्यहाँका वन, कृषि उत्पादन एवं अन्य खनिज पदार्थहरू पनि नेपालमा निर्यात गरी नेपालको आवश्यकता पूर्ति गर्न सक्ने स्थिति छ । जस्तै कृषि पंदावारमा धान, चामल, सुन्तला, मूईकटहर, स्याउ, आलु आदि; वन पंदावारमा काठ, जडीबुटी; खनिजमा कोइला; औद्योगिक उत्पादनमा रक्सी आदि नेपाल निर्यात गर्न सकिन्छ ।

यसको अलावा परम्परादेखि भूटानमा धातुकला र काष्ठकला विकासमा नेपाली कलाकारहरूको ठूलो भूमिका रहिआएको छ । यसकारण नेपाली धातु र काष्ठकलाहरू भूटानमा निर्यात गर्न सकिने संभावना छ । ओम प्रधान (व्यापार तथा उद्योग उपमन्त्री) को भनाइ अनुसार परम्परागत व्यापारिक स्थिति हालको विश्वमा उपयुक्त रहन सकिदैन । नेपालसंग कुनै व्यापारिक संज्ञौता नभएको, हाल नेपाली कलाकारहरूलाई प्रशिक्षकको रूपमा ल्याउन निकै महंगो हुनुका साथै नेपाली कलाकृतिहरू भूटानमा आयात गर्न निकै गाह्रो (भन्सारको कारण) भएको छ । यसकारण यी व्यापार एवं प्रशिक्षण अब दिल्ली तर्फबाट उपलब्ध गराउने प्रयासमा भूटान रहेको छ । यस विषयमा भूटान र भारत बीच छलफल पनि प्रारंभ भइसकेको छ (भेटवार्ता, २० फेब्रुअरी १९८९) भन्ने रहेको छ । यसरी परम्परादेखि भूटानमा रही आएको नेपाली शैली र कलाकारिताको प्रभाव विस्तार लोप हुने संभावना देखिन गएको छ । यसकारण यसलाई जगेर्ना गर्न नेपालले निश्चित संज्ञौता गर्ने र हस्तकला निर्यात गर्ने तर्फ सोचन पर्ने महसूस हुन्छ ।

यसको अलावा काठमाडौँबाट टाढा रहेको नेपालका पूर्वी सीमाक्षेत्रमा भूटानबाट सामान हुवानी गर्न सजिलो हुन सक्ने हुँदा व्यापारिक संज्ञौता गरी नियमित व्यापार संचालन गर्नमा दुवै सरकारलाई फाइदा हुने देखिन्छ । किनकि इटहरीस्थित नेपाल-भूटानको संयुक्त लगानीमा बनेको ड्रुक कम्पनीको उद्योगलाई आवश्यक कृषि उत्पादन भारतबाट ल्याउनुको सट्टा नेपालमा नै उत्पादन गर्ने वा भूटानबाट ल्याएको खण्डमा नेपाल र भूटानबीचको व्यापारिक गतिविधि अझ तीव्र हुनसक्ने

देखिन्छ । १९७८ देखि देखाइएको दुई देशबीच व्यापारिक संबन्ध स्थापना गर्ने तत्परता अनुरूप चाँडै नै दुई सरकारबीच व्यापारिक संज्ञौता हुने आशा गर्न सकिन्छ । तर पारवहन सुविधा नभएसम्म यो आशाकै रूपमा रहने छ । हालसालै भएको नेपाल-भूटान सोझो हवाई उडानले यस संबन्धलाई बढावा दिनेछ भन्ने नौलो आशाको किरण अंकुरित भएको छ । यही उद्देश्य परिपूर्तिकालागि भूटानले पारोलाई ट्रान्स हिमालय ट्रेडको 'इन्टरपोर्ट' रूपमा विकास गरेको छ ।

References

- Bhandari, Devi Prasad, Gautam Vajra and others (ed), *Shree Panch Prithvi narayan Shahko Upadesh*. Bhag 4, (Nepali), Lalitpur: Jagadamba Prakashan.
- Collaster, Peter, 1987, *Bhutan and the British*, London: Serinda Publication.
- Dhungel, Ramesh, 1986 "Nepal Bhutan Sambandha-lai Prakash Parne Thap Samagri" (Nepali), *Economic Nepal*, Vol IV, May-July. (ed Devendra Joshi), Kath: Devendra Joshi and others.
- Gyawali, Surya Bikram, 2033 VS, *Prithivi narayan Shah* (Nepali), Darjeeling: Shyam Brothers.
- Hasrat, Bikram Jit., 1980, *History of Bhutan: Land of the Peaceful Dragon*, Bhutan: Education Development.
- Himalchuli*, Various issues as mentioned at the article.
- Khand, Jitendra Dhoj. 1984, *Nepal's Relations, Co-operation and Peace; A Study of South Asia, 1971-1983*, Kath: Prava Khand
- Kuensel*, Various issues, as mentioned at the article.

- Macdonald, Alexander W., 1973 "Copper plate from the time of Prithvinarayan Shah's father" *Kailash*, Vol 1. No., 1.
- Manandhar, Sushila, 1989, *Nepal Bhutan Sambandha: Yak Aitihashika Adhyayan: 1770-1987*, (Nepali), (unpublishd)-Project Report Submitted at CNAS, T. U., 1989.
- Manandhar, Tri Ratna, 2041 VS., *Nepal Bhot Vibad: 1939 -1941 VS.*, Kath: CNAS.
- Mehra, G. N. 1974. *Bhutan: Land of the Peaceful Dragon*, New Delhi, Vikash Publishing House Pvt. Ltd.
- Muni, S. D., 1984, "Bhutan Steps Out" *The World Today*, Dec. 1984.
- Nepal, Gyanmani, 2045, *Nepal Bhot China Sambandhaka Kehi Sanskritic Pachya*, (Nepali) Kath: Royal Nepal Accademy.
- Panta, Dinesh Raj, 2042, *Gorkha Ko Itihash: Bhag II*, (Nepali), Kath: Dinesh Raja.
- Rahul, Ram, 1983, *Royal Bhutan*, New Delhi; ABC Publishing House.
- Regmi, Mahesh Chandra, 1987, *A Study in Nepali Economic History 1768 -1846*, India: Manjusri Publishing House
- Rising Nepal*, Various issues as mentioned at the article.
- Rose, Leo E., "Bhutan's Exetrnal Relation's" *Pacific Affairs* Vol. 47, No. 2.
- Shakya, Hem Raj, NS. 1098 *Shree Swayambhu Mahachaitya* (Newari), Yan: Swayambhu Vikash Mandala.
- Stiller, Ludwing F., 1975, *The Rise of the House of Gorkha. A Study in the unification of Nepal 1768-1816*, Kath. The Jesait Society.
- Vajracharya, Dhanvajra and Kamal Prakash
- Malla, 1985. *The Gopalraj Vansavali*, Kathman- du: Fran Steiren Verlay Wiesbunden Gmbh.
- Interviews*
- Achyut Bhandari, Director, SAARC Division Thimphu, Bhutan.
- Om Pradhan, Deputy Minister, Trade and Industry Ministry. Thimphu, Bhutan.
- Pema Jungney. Dy. Secretary, Ministry of Trade & Industry, Thimphu, Bhutan.
- S. R. B. Jain, Manager, Tashi Rijal Industry Pvt. Ltd., Kathmandu, Nepal.

परिशिष्ट 'क'

Nepal's Trade with Bhutan during the F. Y. 1984/85 to 1987/88							
F. Y. 1984/85		F. Y. 1985/86		F. Y. 1986/87		F. Y. 1987/88	
Exports	Imports	Exports	Imports	Exports	Imports	Exports	Imports
Value (Rs)	Value (Rs)	Value (Rs)	Value (Rs)	Value (Rs)	Value (Rs)	Value (Rs)	Value (Rs)
-	14,16,800	-	-	2,600	50,51,694	3,72,059	-

Commodities Nepal's Exports to Bhutan during the F. Y. 1984/85 to 1987/88

S. N	Commodities	F. Y. 1984/85 Value (Rs)	F. Y. 1985/86 Value (Rs)	F. Y. 1986/87 Value (Rs)	F. Y. 1987/88 Value (Rs)
1.	Jute Bags	-	-	-	3,66,231
2.	Miscellaneous	-	-	2,600	5,828
Total:		-	-	2,600	3,72,059

Commodities Nepal's Imports from Bhutan during the F. Y. 1984/85 to 1987/88

S. N.	Commodities	F. Y. 1984/85 Value (Rs)	F. Y. 1985/86 Value (Rs)	F. Y. 1986/87 Value (Rs)	F. Y. 1987/88 Value (Rs)
1.	Cement	14,16,800	-	-	-
2.	Gypsum	-	-	50,51,694	-
		14,16,800	-	50,51,694	-

Above table shows the major Commodities of Exports to Bhutan is only Jute Bags, and major Commodities of Imports from Bhutan are Cement and Gypsum during four years (F. Y. 1984/85 to 1987/88). There is no trade between both Nepal and Bhutan in the F. Y. 1985/86.

Source:- Trade Promotion Centre

Smith, Vide—Documents

Smith, Vide, G. "Document held by Sankai Guruju, head of one of the four sub-lineages (kawa) of the Swayambhu Buddha-charya lineage (fuki) that dealt with relations between Swayambhu and the Dharmaka Lama (Raja).

माथि उल्लेखित शीर्षक अन्तर्गत २० वटा अभिलेखहरूको सारांश अंग्रेजीमा उतार गरिएका एक संग्रह डा० प्रयागराज शर्माबाट प्राप्त भएको थियो । मूल अभिलेख अध्ययन गर्न पाएको छैन । संभवतः यी अभिलेखहरू सानुकाजी गुरुजूसँग सुरक्षित होला । त्यसमध्ये निम्न अभिलेखहरू यस लेखमा प्रयोग गरिएका छन् ।

Document 1.

BE 1874. Issued by the four Kajis, one of whom was Bhimsen Thapa, with their Personal seal. It is a proclamation to the effect that all of the lands listed below are to be

given to the Dharmaka Raja. The wording make it clear that some time in the past these lands had belonged to the Dharmaka Raja, and that they are now to be returned to him. It seems that the lands are not to be regarded as the personal property of the Dharmaka Raja, but rather as that of the Swayambhu Bhagawan Guthi and registered in the name of the Raja. The document seems to be addressed not only Swayambhu people, but to the tenants and is to affirm that they should henceforth pay their rent to the Dharmaka Raja or his representative. The lands listed are as follows:

NAKATHALI, HAKU KACHHYARI, LAMAGAU, DADAGAU, KIMDOL, SIM-BHU, SHYAKU, BHUGDEU, WANGTHALI, LYSYANKHU, CHARIKOT, GOMBAGAU (MUSTANG area)

Document 2.

1888 BE. From the Nepalese Government to Shree Dharmaka Lama Jimba Tharchhin 1831. It grants authority to the Dharmaka Lama to dismiss the Chitaidar (Govt. official, usually member of Swayambhu Buddhacharya lineage, who was incharge of Swayambhu forest and the collection of rent from tenants of Swayambhu Guthi land) and to himself collect the following amounts of rent from a long attached list of farmers. He should ensure the puja materials and he should keep all the accounts as has been previously done. The list of tenants give 40 names, the amount of land they cultivate and the rice and other grains due from (tenants?). The amount of land range from a minimum of 2 to a maximum of 50 ropanis and total 184 ropanis. Then follow further detail lists of items that the income is to be spent on. It totals in all 38 muris and 20 pathis of husked rice and 29.58 rupees.

Document 3.

NS 945. Stamp of Dharmaka Raja Chhondelovan 1825. It is addressed to Rajman Singh and other three biset of Swayambhu (biset is the title of the four most (senior?) of the Swayambhu Guthi). It states that the Dharmaka Raja is now sending a sum of 35 rupees to Rajman Singh, which is the amount still left owing after an earlier payment of 116 rupees. The money was to cover cost of repairing a field that belonged to the Dharmka Raja which was incurred by Rajman Singh.

Document 5.

NS 947 Stamp. Seal of Dharmaka Raja Lama Chhondelovan. A sum of 21 rupees the balance left out of a total 945, is sent to biset Rajman Singh.

Document 6.

1899 BE. From Dharmaka Lama to Rajman Singh authorising him to dismiss the two Chitaidar and himself collect the money rents as formerly and spend the money as economically as possible and also keep detailed accounts. (see document 2)

Document 7.

1891 BE. Stamp. From Dharmaka Lama Tharobhin to Swayambhu stating that the Lamas (probably meaning Tamang Lamas at Kimdol-or so thinks informant) are to collect 2 annas rent per annum from each head of household at Swayambhu. Again comment that this is to be done as before, either less or more in accordance with their being less or more houses.

Document 8.

1909 BE. Stamp. From Dharmaka Lama Jime Chogyal to biset Rajman Singh. A receipt for the sum of rupees 50, the balance due from rent on Swayambhu Guthi lans.

Document 9.

1906 BE. From Dharmaka Lama Jimba Tharchhin to Rajman Singh. Receipt for rent of 5 years from Guthi lands and acknowledgement that the part of the rent was used to reconstruct the roof of Santipur which was destroyed in a thunder storm. The amount left over was 43 rupees.

Smith, Vide-Source

Smith, Vide, G. "Summaries of Several Bhutane Sources on the Relations between Nepal & Bhutan"

यस अन्तर्गत नेपाल-भूटान सम्बन्धलाई प्रकाश पार्ने दुई स्रोतहरूको सारांश अंग्रेजीमा अनुवाद गरिएका छन् । यी दुवैमा भूटानबाट विभिन्न समयमा नेपाल भ्रमणमा आएका लामाहरू र नेपालका लागि भूटानी धार्मिक प्रतिनिधि लामाहरूको क्रियाकलापको क्रमिक

वर्णन गरिएको छ । उनीहरूसँग सम्बन्धित नेपालको इतिहासमाथि पनि यी स्रोतहरूले प्रकाश पारेको छ । यी दुवै स्रोतमा गोरखाका रामशाहदेखि नेपालका जंग-बहादुर राणा प्रधानमन्त्रीको समयसम्मको नेपाल-भूटान बीचको धार्मिक र सांस्कृतिक सम्बन्धको वर्णन गर्दै त्यसै मार्फत् हुनगएका अन्य अप्रत्यक्ष (कूटनैतिक, राजनैतिक, सामाजिक एवं आर्थिक क्रियाकलापलाई) उल्लेख गरिएको छ । यी सबैमध्ये केही सम्बन्धित विषयवस्तुहरू यहाँ प्रयोग गरिएको छ ।

यो अभिलेखको अनुवादका प्रति डा० प्रयागराज शर्मा सिनासवाट प्राप्त भएको हो । स्मिथले यी स्रोतहरू कहाँबाट प्राप्त गरेको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छैन । यसकारण यस सारांशहरूमा कतिको विश्वास गर्न सकिन्छ विचारणीय छ । तर भूटान राष्ट्रिय पुस्तकालय, थिम्पुस्थित ११ पृष्ठमा भएको डकुमेण्ट (छ्योकी भाषामा लेखिएको हुँदा भूटानीबाट अनुवाद गराई सुनेको) संग स्मिथले गरेको अंग्रेजी सारांश मिलेको हुनाले (यहाँसम्म कि नेपालको इतिहासबारे उक्त अभिलेखमा पाइएको गलत कुराहरू समेत स्मिथले यथावत अनुवाद गरेको छ) संभवतः यो सोही डकुमेण्टको अनुवाद हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

परिशिष्ट नं. ५

राष्ट्रिय पुस्तकालय, थिम्पुमा संकलित यो एउटा पाण्डुलिपि (ठ्यासफू) हो । यो छ्योकी भाषामा लेखिएको छ । यसलाई उक्त पुस्तकालयका निर्देशक लेपेन पेदाभालाको सौजन्यबाट हेर्ने र बुझ्ने मौका पाएको हो । यो पाण्डुलिपि लेखिएको पत्र १२।६ साइजको छ र यसमा जम्मा ११ पृष्ठ छन् । यो ११ पृष्ठभित्र नेपाल र भूटानको सम्बन्धबारे उल्लेख गरिएका छन् । गोरखा राज्यका संस्थापक द्रव्यशाहको बारेमा उल्लेख गरेर, रामशाहको शासनकालदेखि भएको आपसी सम्बन्धबारे सरसर्ती वर्णन गरिएको छ । यसमा रामशाहदेखि गीर्वाण-युद्ध विक्रम शाहको शासनकालसम्म भूटान र नेपालबीच रहिआएको मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध र सहयोगको आदान प्रदान-बारे वर्णन गरिएको छ । नेपालमा भूटानी लामाहरू

(प्रतिनिधि) आएको कुरालाई प्रधानता दिएर उनीहरूले गरेको वर्णनानुसार यो लेख लेखिएको देखिन्छ । यसमा उल्लिखित घटनाक्रमको वर्णन र त्यससम्बन्धी त्रुटिबारे तत्स्थानमा नै उल्लेख गरिसकेको छ ।

परिशिष्ट नं. ७

श्री सिम्बुको लामालाई देवाधर्मा राजाले गरि-दियाको भोटे अक्षर सनदका उतार

येनुतेन ग्याम्छो लामाके यथोचित ध्याङ्ग गुम्बा-हरूको उठतीले सच्याई बनाई आयाको हो आजकल धेरै उठती छैन सर्कारले मडत जो रुपया बक्सीने भया मात्र सकिने भो यहाँको उठतीबाट नसकीने भो भनेर जाहेर... यहाँबाट केही माल नगत जिन्सी जो हुन्छ बक्सीदी पठाउ भने पनि माल भन्दा मानिसलाई बाटा षर्च धेरै जाने हुनाले हाल यहाँबाट बक्सीनेन नेपालको जजमान रैतीहरू तिमोलाई बननेको छ... धेरै थोर माजिली बनाउन... नेपालका ठूला लामा दर्ज बक्सेको तिम्रा चिनारी पनी हुनन... बनाई सकेपछि त्यसमा षर्च गयाको वेहोरा लेषि पठाउनु केही बक्स होला... वपङ्गथाड (वुम थाङ्ग) देवाधर्मा दरवारबाट बक्स्यौ ईति सम्बत १९४० साल शुभम् (११८३)

(जैसिकोठा, स्वयम्भू पोकाबाट)

परिशिष्ट १०

(क)

श्री

श्री ३ महाराजको तर्फबाट देवा धर्माको राजाका नाममा लेखि पठाउन जैसिकोठा अडाले जाहेर गरेको साधक—
विन्ति पादा बक्सेको मजि

हुकुम—

उप्रान्त छुटेसाल ११ महिनाको अढिया मितिमा लेखि आयाको पत्र दाषिल भयो. सो पत्रमा लेषिया बमोजीमको टोपी र च्यापसा पनि आइ पुग्यो. देवाधर्मा देशमा निस्कने चीजको खोयेस भये चढाई पठाउने छु । दोस्ति प्रीतीको मेल मीलाप नविर्सी बक्से जावस भने इत्यादि प्रेम

भरीलो कुराहरू लेषी आयाको बहुत खसी लागने
 कुरा हो. हामीहरूका बीचमा अघीदेखि रही
 आयाको परस्पर दोस्ति प्रीतिको सम्झना
 ताहाबाट जस्तो रही आयाको छ याहाबाट पनि
 अघी वमोजिम रही रहेकै र रही रहन्यै
 पनि छ. ताहा देवाधर्मा देशमा निस्कने केही
 चीज हामीलाई ख्यायस भयेसा लेखि पठाउने छु.
 ताहाका निमित्त सुनको मनुग्राम लागेको
 खुकुरी- १ तास थान - १ किखाप थान - १ यसै
 पत्र साथ पठाई दिएको छु. पुग्ला यस तर्फको
 केही चीज चाहियेमा परस्परको दोस्ती
 प्रीतिले लेखि पठाउनालाई संकोच नरहोस
 ज्यादा क्षम कुशल चाही छ. इति संवत् १९८८
 साल मिति फागुन वदी ३० रोज छ.

(परराष्ट्र मंत्रालय- अभिलेखालय, स्वयम्भू पोका)

परिशिष्ट १०

(ख)

श्री ३ महाराजका हजुर्मा देवाधर्माका राजाले
 चढाई पठाएको भोटे चीठीको तर्जुमा—
 श्रीश्रीश्रीश्री सर्वज्ञानी सकलका अखतियार
 पाला भै सर्वैलाई सुख फाईदा दिलाई
 वक्सिन्या ३ सरकार महाराजका हजुर्मा—
 (दुक्पा) देवाधर्माका राजा जीकमे वाङ्छुकले
 सलाम समेत विन्ति चढाउंछ. आजकल
 महाराजाका साथ सुर्य संमान रही बक्सी
 गरी बक्सेको कडावढी या भै प्रताप सुकल
 पक्षका चन्द्रमा समान होइ गरी बक्सेका
 काज फैलाई राज गरी बक्सेको बहुतै
 मन्माखुशी लाग्यो. याहा पनि परमेश्वर-कन
 क्रीपाले सरीरमा आतन्दै रही मेरा

राज्यको कामकाज यकोहोरो गरी रहेकै छु.
 उप्रान्त हाल कालीपुङ्खाट
 सिमपोन पेटी धोजेको चीठीमा अग्रजे
 डिंसवरमा महाराज आफै कलकत्ता सवारी हुने
 कुरा छ भन्ने लेखेका पीपा यहाबाट उसैवखत
 खबरको १ पत्र तुरंत चढाई पठाउने ठूलो
 मंसुवा थियो तापनी सो बीचमा तेसतर्फ
 सोझै जाने पर्देसी मानिस स्मेत नहुदा
 पत्र सम्म पनि चढाउन नसकी न अत्रैले सफ
 उस्सवको सौगात चढाउन नसकेमा पनि
 सोचीतको प्रेमी मित्रता नविसि मङ्गलको
 सौगात सम्ममा टोपी १ र वेना के ६५
 मन्यां च्याफसावैल्खा फोकच्याक्पा
 भन्दा चांदीले मोन्याकोमा जरी चढाउ स्मेतको
 दाय स्थित चढाई पठाएको छु खुसीसाथ
 मंजुर गरी बक्सीने छ याहा मेरा (दुक्पा)
 देवाधर्माका देस्मा निस्कने चीज
 वस्तुको डीलमा खायेस्छ भन्या याहा मलाई
 हुकुमको पत्र पठाई बक्से यहाबाट चढाई
 पठाउने छु. पछिलाई पनि गायको सँसम्भार
 गरी बक्सी गोखा (दुक्पा) देवाधर्मा
 २. दाजुभाई समान दोस्ती प्रीतिको मेलामीला-
 -प जसरी हुन्छ ठूलो गरी बक्सनामा
 डील्ले नविसी बक्सी प्रेमको हुकुंको
 पत्रपनि बराबरसंग वग्या फे पठाई
 बक्सनामा डीलमा राखी बक्से जावस
 भनी पत्र चिन्ह खाता स्मेत
 देवाधर्माका राजाबाट भोटे छुटेसालको
 ११ महीनाको वढिया मितिमा चढावा
 (परराष्ट्र मंत्रालय-अभिलेखालय: स्वयम्भू पोका)